

„Албанската връзка“ на Григор Пърличев

Раймонд Детрез (Гент)

За пръв път за албанците в двете гръцки поеми на Григор Пърличев, *Арматолозът* и *Скендербей*, е писала немската балканоложка Доротей Кадах (Dorothea Kadach) преди повече от половин век¹. Нейните оценки за религиозния характер на двете съчинения днес все още звучат убедително. Оказва се, обаче, че албанците в творчеството на Пърличев заслужават да бъдат изследвани по-задълбочено, тъй като могат да хвърлят интересна, нова светлина върху живота и творчеството му.

Роден в Охрид, на границата между славянската и албанската етническа зона, Пърличев сигурно още като дете общува с албанци. На много места в *Автобиографията* личи, че той разбира и говори албански². През 1848–1849 година дълго време учителства в Тирана. В *Автобиографията* четем, че там намерил „една много изкусна баба, която ми се обеща, че ще ме изцери съвършено [от една рана в крака, Р. Д.]“³. В Тирана Пърличев преподава в гръцко училище и вероятно на гръцки, но разговорите с лечителката без съмнение се водят на албански. Сред жандармите, които през 1868 г., след арестуването му

¹ Kadach, D. Die Darstellung Skanderbegs und der Albaner in Përliçevs „Skenderbeis“ und „O Armatolos“ [Образът на Скендербей и на албанците в „Скендербей“ и „Арматолозът“ на Пърличев]. В: *Studia Albanica Monacensia* 1969, с. 129–140. Арматолоз (или сердар) е вид „полицай“ по турско време, рекрутиран сред християнското население, със задачата да защитава населението срещу разбойници. Поемите са: Γρηγόριος Σταυρίδης. *Ο Αρματολός*. Αθήναι, 1860; facsimile-издание: Αθήναι 1985; превод на български от Андрей Германов (под заглавие *Войводата*) в: Григор Пърличев. *Събрани произведения*. София 1980, с. 27–61. Поемата *Скендербей* е публикувана посмъртно: Кодов, Хр. *Григор С. Пърличев. Скендербей*. София, 1967, с български превод в проза. Български превод в стихове от Александър Милев: Пърличев, *Събрани произведения*, с. 63–176. Второ издание на гръцкия текст (с известни поправки): Петрушевски, М. *Григор Пърличев. Скендербей*. Скопје, 1974, с македонски превод в стихове. *Скендербей* е преведен и на албански: Grigor Përliçev. *Skënderbeu*. Shkup, 1968.

² Григор Пърличев. Автобиография [sic]. В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* 11 (1983), с. 346–403. Тук поради по-голямата достъпност посочваме изданието в Пърличев. *Избрани произведения*, с. 251–326.

³ Пърличев, *Събрани произведения*, с. 270.

го конвоират от Охрид в Дебър, има мнозина албанци, с които, изглежда, свободно разговаря. Когато един от тях го заплашва, че щял да плякосва Охрид, Пърличев му отвръща: „Мо м'чаа кокън“⁴. Изразът „i çaj kokëp dikujt“ значи буквално „да чупиш главата на някого“, в смисъл „да досаждаш на някого“. Когато по-късно в дебърския затвор по време на „рамазанските развеселения“ защитава съзатворник, преоблечен като жена и „щипан“ от другите затворници, Пърличев, не разбирайки какво става поради късогледството си и болното си състояние, извиква на циганина, когото смята за виновен: „Лене се дотврас“ – на албански „Lini se do të vras“, което значи „Остави, че ще те убия“⁵. *Автобиографията* съдържа и много любопитни наблюдения върху бита и нравите на албанците. Пърличев споменава такива албански черти като „чистотата на нравите“, „която – особено в Албания – се счита за първа божия заповед“ и за албанската слабост към кафето, като изтъква, че „Арнаутина пие 20 кафета в 24 часа“⁶. Не пропуска, обаче, и зулумите, които вършат дебърските албански мюсюлмани спрямо християнските си съсед:

Тоя град, с обогателите си от грабителство жители и охолния им живот, прилича на оазис посред Захарската пустиня. Този оазис погълнал всичкия сок на околията. Там е натрупано всео богатство на християнските градове и села, близни и далечни. Там арнаутката лежи на пушисто легло, обиколена отвред със златошити възглавници, когато честний славянин се лишава от насъщния хляб, когато [sic] той с потът на лицето си произвежда за грабителя. Всекога хвални и славни били османските дипломати; но зашто ли тие не рачили ни еднаж да накажат злодейския г. Дебър, от когото султанското правителство не получило никога ни редовна войска, ни най-малкия данък, и чиито башибозуци опозорили държавата пред целий свят⁷.

За тези грабежи и за мерките, взети от османските власти да ги спрат, става дума и в народната песен *Кузман Капидан сосипва дебраните разбойници* (...), която била в основата на поемата *Арматолозът*⁸. Освен главния герой и първите редове, обаче, Пърличевата поема няма нищо общо с народната песен. Поемата, с която Пърличев печели наградата на Атинския поетически конкурс през 1860

⁴ Пърличев, *Събрани произведения*, с. 314.

⁵ Пърличев, *Събрани произведения*, с. 315.

⁶ Пърличев, *Събрани произведения*, с. 315, 313.

⁷ Пърличев, *Автобиография*, с. 303–304.

⁸ Шапкарев, Кузман. Кузман Капидан сосипва дебраните разбойници и водворява мир и спокойствие во охридското окружие. В: *Сборника от български народни умотворения*. София [1894, т. III], 1969, т. III, с. 267–306.

година, е типичен продукт на атинската романтична школа: написана на архаичен гръцки език, сантиментална и в традицията на гръцката „итография“⁹. Сляп певец разказва как четирима албански разбойници, преживели битка с арматолоза Космас, връщат мъртвото му тяло на майка му, възхвалявайки храбростта на убития. Следва дълго оплакване на Космас от майка му. Годеницата на Космас полудява от мъка.

И поемата *Арматолозът* съдържа много пасажи, в които Пърличев се явява като познавач на албанските нрави и обичаи. Свойствена на албанците била почитта към героизма, който са готови да признаят и в противника си:

Албанците, шапки свалили пред смъртната драма,
кръстосват ръка връз ръка
на силни гърди. Приближават се с почит голяма.
Най-старият казва така:

– Да плачеш дори и безспир, не ни радва плачът ти:
ти губиш сега син такъв,
че подвигът му от уста на уста много пъти
ще мине. Герой беше, лъв!

Слугите на Арес навеки ще възвеличават
на тоя герой храбростта,
а тебе, родила герой, сладкогласно ще славят
прочути певци по света¹⁰.

Водачът на разбойниците споменава и албанските герои, погубени от ръката на Космас. Всеки от тях дава повод на Пърличев да се разпростре върху разни особености на албанския бит. Във връзка с Абдурахман изтъква прословутото албанско гостоприемство.

[Т]ой бе от Малисия, гдето борец не пропада,
и стряха намира навред,
дори преди туй да е подло убил от засада
Сина на стопанина клет.

Дори и султанът за тоя беглец да попита,
и къщи дори да гори,
в Малисия никой не ще му откаже защита,
за него ще лей кръв дори...¹¹

⁹ Итографията (ἰθογραφία) се занимава с описването на нравите (ἥθη), в Гърция с целта да се докаже приемствеността им от античността насам.

¹⁰ Пърличев, *Събрани произведения*, стр. 34.

¹¹ Пърличев, *Събрани произведения*, с. 42–43.

След това Пърличев описва албанските „криптохристияни“:

Чанйок, гостолубец, за всеки по всяко време
отварящ дома си богат;
той беше оттам, где живее най-смешното племе
от смъртни – планинския Шпат.

Христос, Мохамед те почитат, Великдена славят
наред с рамазан всеки път.
Свещеник и ходжа над мъртвите обреди правят,
молитви и двама четат.

Тази проява на религиозен синкретизъм, наричана „крипто-християнство“, е добре позната на науката¹². Във втората от трите бележки, добавени на края към *Арматолозът*, Пърличев много адекватно я описва:

Мнозина албанци, кога е за данъци, се явяват като турци, а кога е за военна служба, като християни. У мнозина други собствените имена са отомански, а бащините са християнски, та сведочат за онова време, когато техните деди са се отметнали. А трети, негли по-хитри, тайно са чисти християни, а явно – чисти турци [тоест мюсюлмани, Р. Д.]. Те имат и двойни имена: едното се дава от имама с тържество и парад и с него си служат за обществения живот, а другото – от попа, който незабавно се повиква на другата вечер да извърши (преоблечен) кръщелното тайнство скришно. Това име служи за в домашния живот. Тая вавилония царува и при други (религиозни) обреди. Тези обичаи съществуват по краища и села, изцяло или отчасти¹³.

В първата и в третата бележка, Пърличев хвърля светлина и на въпроса за народността на героите на поемата. Първата бележка се отнася до местността „Γάλεσνικ της Ρέκας“, „Галичник в Река“, където се разгръща действието:

¹² Вж. Hasluck, F. W. *Christianity and Islam Under the Sultans* [Християнството и ислямът под султаните] Oxford, 1929, т. 2, с. 469–474. Между по-съвременните изследвания: Bartl, P. *Kryptochristentum und Formen des Religiösen Synkretismus in Albanien* [Крипто-християнството и форми на религиозен синкретизъм в Албания]. В: *Grazer und Münchener Balkanologische Studien*. 1. München, 1967, с. 117–127; Skendi, S. *Crypto-Christianism in the Balkan Area under the Ottomans* [Крипто-християнство на Балканите под османците]. В: *Balkan Cultural Studies*. New York, 1980, с. 233–258.

¹³ Българският превод на тази и другите бележки в Пундев, В. *Григор Пърличев. Съчинения*. София, 1930, с. 80.

Под името Река се разбират около 20 села на североизток от Дебър, населени с горди албанци, които почти еднички са учували чиста и непокътната източно-православната вяра, наследена от деди. Обиколени отвред от турци [отново: мюсюлмани, Р. Д.], като овци сред вълци, те живеят окаян живот и пъшкат постоянно под насилията на гегите от Дебър и околностите му. Истина, че често получават позволение от правителството да се бранят с оръжие от разбойниците, но какво могат направи многобройни земеделци пред мъже диви, безбройни, които живеят от малки с оръжие в ръцете? Затова не е чудно, че всички албанци са отстъпници от вярата.

Река или Рекалар е край в източната част на Дебърския санджак и представлява преходна зона между албанските мюсюлмани на запад и православните славяни на изток, но там през XIX век живеят и много православни албанци и мюсюлмански славяни¹⁴. Изглежда, че именно тези православни албанци са героите на Пърличевата поема. Главните лица носят християнски, преобладаващо гръцки имена: самият арматолоз се казва Космас, годеницата му – Мария, други персонажи са Фотис и Фотини. Някои имена звучат славянски: майката на Космас се казва Неда, баща му Стайко, дядо му Радос. Тези имена безспорно имат славянска етимология, но, както изтъква Кемал Мурати, такива славянски имена често се срещали и сред албанското население в Македония¹⁵. Сред многобройните примери, които дава, се намират и имената „Stajko“ и „Rade“. Списъкът на Мурати, съставен въз основа на стари регистри, за съжаление не съдържа женски имена, но една кратка разходка из интернетa ни учи, че името Неда е познато и в Албания. (Една Неда Карафили спечелила албанския Биг Брадър.) През XIX век читателите на поемата, запознати с етническото положение в Река, не биха мислили непременно, че героите на *Арматолозът* са славяни, а не могат да бъдат албанци.

В третата бележка, Пърличев ни изненадва със съобщението, че всички албанци са „нищо друго, освен гърци“:

Всички жители на Албания по мисли, изглед, облекло, нрави и обичаи личат ясно, че не са нищо друго освен елини (ουδέν άλλο ή έλληνας); изобщо всички са надарени с голямо великодушие, остроумие

¹⁴ Clayer, N. *Aux origines du nationalisme albanais*. Paris, 2007, с. 90.

¹⁵ Murati, Q. Shqiptarët e Maqedonisë në „Enciklopedinë Maqedonase“ –trillimet dhe realiteti [Албанците в Македония в „Македонската енциклопедия“ –измислиците и реалността]. *Studime Albanologjike* 4 (Shkup 2011), с. 250, (<http://itsh.edu.mk/wp-content/uploads/2012/07/Stud.-Alb-4-13.10.2011.pdf>), посочва Q. Murati, *Shqiptarët dhe Ballkanit ilirik në dritën e emrave të vendeve dhe të familjeve* [Албанците и илирските Балкани в светлина на местните и семейните имената]. Tetovë, 1999.

и благородство. Гостоприемни са и верни като никой друг народ. За свещена клетва имат чуждата сол; честни са, крайно свободолюбиви и безстрашни в битките, ако не се вземе под внимание варварството и беззаконията, същата характеристика имат и турците [мюсюлмани, Р. Д.], които впрочем не са нищо друго освен християни, отметнали се под гнета на тиранията, както личи от казаното. Приемали са мохамеданството, защото само то може да облекчи тоя свободолюбив народ от тежестта на силното тогава турско господство. Турският език още остава непознат в Албания. Турци и християни говорят един общ език, албанския, войнствен език, освен по-цивилизованото племе на тоските, които често предпочитат гръцкия език и неговата писменост. Желателно е познавачи на албанския език да се занимаят със съществения филологически въпрос за родството на албанския със староелинския, за да се покаже и по тоя начин братството на албанците с елините, чиято гибел оплаква Елада, като древната Ниобе, лишена от децата си.

Членовете на журито на Атинския поетичен конкурс, които награждават *Арматолозът*, не се смуцават от „негръцките“ имена. Председателят на журито, археологът, поет и бивш министър на външните работи на Гърция Александрос Рангавис, който официално докладва по време на тържеството на връчването на наградата, изтъква, че главната героиня е „нежно обичаща албанска майка“, и добавя, че

може би такава поема, която притежава толкова значителни качества, трябваше не да се отнася към едно село в Албания, а да венчае Гърция и борбата ѝ. Но без никакви лоши чувства! Ако така го е поискал поетът, нека вдъхновяват поне от време на време и нас гласовете на Музите, които ни напомнят, че и другаде, далече от нас, живеят сънародници с гръцки сърца, с гръцки нрави и с гръцки героизъм¹⁶.

Твърдението на Пърличев в *Автобиографията*, че по време на тържеството не бил повикан да получи наградата си, защото „не му [на Рангавис] миришеха на гръцкият звучащите в поемата имена: Στάϊκος, Ράδος, Νέδα, Γάλεσνικ, Ρέκα“, не отговаря на истината¹⁷. Гръцкият познавач на Атинския поетичен конкурс Панайотис Мулас

¹⁶ [Ραγγαβίης, Α.]. Έκθεσις της Κριτικής Ελιτρολής του Ποιητικού Διαγωνισμού του 1860 έτους [Доклад на журито на Поетичния конкурс от 1860 година]. *Пανδώρα*, 1 май 1860, с. 243.

¹⁷ Пърличев, *Събрани произведения*, с. 366. Не е повикан по простата причина, че е пропуснал да посочи самоличността си съгласно регламента на конкурса и Рангавис не може да знае, кой е авторът на произведението. (Вж. Детрез, Р., *Криволици на мисълта*. София, 2001, с. 59.)

дори смята, че тези чужди имена придавали на поемата важен политически аспект, който по-скоро допринасял за награждаването ѝ: оказвало се, че и жителите на Албания и Македония били гърци!¹⁸

От трите бележки към *Арматолозът* ясно личи, че Пърличев иска читателите да вярват, че героите на поемата му са албанци, и, като такива, „нищо друго освен гърци“. Във втората си поема, *Скендербей*, която почва да пише веднага след победата си през 1860 г. с целта с нея да участва в поетичния конкурс през 1861 г. (който не се е състоял), Пърличев възхвалява албанския национален герой Герг Кастриоти или Скендербей, който през XV век в течение на няколко десетилетия успешно защитава Албания против османските завоеватели. Фокусът е върху борбата между Скендербей и Балабан бей, албанец, който води османските войски при обсадата на албанската столица Круя. Поемата започва така:

Обзирайки с мислен поглед божествения сонм от мъже юнаци, аз решавам да възпея безстрашния Скендербей, който, предвождайки шепа храбри воители, разблъхвал агарянски пълчища, възвеличил светата християнска вяра (...)¹⁹

След пролога следва, както в Омировата *Илиада*, „каталог“ от съратниците на Скендербей. Той включва гърка Арямнис Комнинос, албанците Андрей Топия и Пал Дукагин, черногореца Стефан Църнович, зетя на Скендербей и други. Сред героите на поемата *Скендербей* също така няма българи. Пратеникът на Скендербей носи звучащото български име „Динко“, но и той се оказва един от „албанските синове“ (των Αλβανών οι παίδες)²⁰.

И в *Скендербей* албанците разполагат с изключителни качества. Те са храбри, великодушни и милосърдни и държат на дадената дума. Скендербей се оказва герой с внушителна външност. „Но, додето чакаме, кажи ми,“, казва един от персонажите,

кой е оня гигант с широко чело, с орлов нос и с гъста брада, най-едър и най-хубав между всички, и с остригана глава? Като че ли не е смъртен, който се храни с хляб. Изпъква между героите като дъб сред гора. Мнозина стоят около него, все със злато украсени пастири на люде; но той се отличава сред всички и в глава, и в плещи.“ А Танусий му отговори: „Този е оня, когото търсиш – безстрашният Скендербей. Най-личен е той между юнаците и никой не се равни с него (...).“²¹

¹⁸ Moullas, P., *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes*. Paris 1976, с. 174.

¹⁹ Кодов, *Скендербей*, с. 119.

²⁰ Кодов, *Скендербей*, с. 136.

²¹ Кодов, *Скендербей*, с. 127.

След това Танусий, племеникът на Скендербей, разказва, че Скендербей „всеки седем дена си стриже косата, защото се подчинява на заръките на майка си; още от малък майка му Воисава му е стригала главата.“²² Повече внимание Пърличев не обръща на Воисава, въпреки че, както името ѝ подсказва, тя е славянка и, според някои източници, българка.

Интересно е, че още преди да излезе *Арматолозът* Пърличев със своя интерес към албанците привлича вниманието на атинското общество. На 29 ноември 1858 той публикува в атинския вестник *Атина* по повод един глупав инцидент в руската черква – руският портиер му правил забележка, защото си сложил шапката още преди да е излязъл от сградата – едно злобно стихотворение по адрес на руснаците²³. Няколко седмици по-късно, на 24 декември, във вестника *Авги* (Зора) излиза читателско писмо, в което неизвестен Н. С. се застъпва за руснаците и упреква Пърличев в това, че „не бил грък, а варварин и албанец, родом и от неизвестно вероизповедание“ (ουχί Έλληνα όντα, αλλά βάρβαρον και Αλβανόν το γένος και αγνώστου θρησκείματος). Случайно ли авторът на отвореното писмо подозира, че Пърличев е албанец, или самият Пърличев е дал повод другият да мисли така? Пърличев впрочем реагира с едно още по-ожесточено стихотворение в *Авги* от 10 януари 1860 г., в което обвинява Русия, че иска да унижава Гърция и да я „огранчава на две-три парчета земя“.

Идеята, че албанците са „нищо друго, освен гърци“ е много разпространена в Гърция по времето, когато Пърличев пребивава там (от август 1850 до май 1852 и от август 1858 до март 1862), не само сред гърците, но и сред албанците. През 1859 г. албанският деец Тими или Тюми Митко (Thimi или Thymi Mitko, на гръцки Ευθύμιος Μίτκξ) публикува в списанието *Пандора* (анонимна) статия, в която се опитва да докаже сродството между албанския и гръцкия език въз основа на общата лексика от пеласгийски произход²⁴. И Пърличев в *Арматолозът* нарича албанците „потомци на знатни пеласги“²⁵. Пърличев без съмнение чете *Пандора*, понеже в това списание се публикуват докладите на журито на поетическия конкурс. За езиковедски изследвания с цел да се докажат връзките между двата езика и двата народа призовава и той в цитираната по-горе трета бележка към *Арматолозът*. Митко в своята статия се позовава на Томай Пак (Tomajë Paq), който е публикувал през 1846 г. в едно атинско списание откъс от *Divinazioni pelasghe* („Пеласгийските предсказания“, цикъл от лекции)

²² Кодов, *Скендербей*, с. 128.

²³ Dorothea Kadach. 'Zwei griechische Gedichte von Grigor S. Prličev.' *Ellenika* 24 (1971), 107–115.

²⁴ Clayer, *Les origines*, с. 198.

²⁵ Пърличев, *Събрани произведения*, с. 46.

от известния итало-албански будител Йероним де Рада. Тази статия получава голям отзвук в Албания и през 1848 се включва като предисловие към изданието на превода от италиански на гръцки на една биография на Скендербей от Андреас Пападопулос Вретос²⁶. Възможно е Пърличев да е използвал тази биография при написването на своя *Скендербей* и така да се запознава и с предисловието. В началото на 1860 г., точно когато Пърличев работи над *Арматолозът*, албано-гръцките отношения попадат в центъра на общественото внимание. На 1 януари излиза в Ламя, в Гърция, първият брой на списанието *Пеласгос* – двуезично списание, посветено изцяло на връзките между гърците и албанците²⁷. Албанският издател на *Пеласгос*, Анастас Бюку (Anastas Вуку, на гръцки Αναστάσιος Πυκκίος), защитава тезата, че прародителите на албанците са гърци и лансира идеята за „една вяра, един език и една родина за гърци и албанци.“²⁸

Пърличев посвещава печатаното издание на *Арматолозът* на Евангелис Запас, „приятел на древната слава и основател на новите олимпийски състезания“ като израз на „искрена почит, чувство, което му [на Запас, Р. Д.] дължи всяко елинско сърце“²⁹. Евангелис Запас всъщност е албанският търговец Вангел Жапа (Vangjel Zhapa), който активно участвал в споровете в гръцките вестници *Пеласгос* и *Елнис* около гръцкия произход на албанците. И той смята, че албанците са всъщност гърци. Албанският език според Запас нямал бъдеще като писмен език, но можел да се използва в училището като помощно средство при преподаването на гръцкия³⁰. Това е и мнението на повечето „гърчещите се“ албански дейци. Не може Пърличев да не е знаел за тези спорове и за становището на Запас.

Разбира се, че мнозина гърци са склонни да смятат албанците като свои сънародници, още повече, че някои албанци сами твърдят, че са гърци. Такова виждане подкрепяше гръцките териториални претенции върху (поне част от) Македония и Албания. Един от тези гърци е Константинос Левидис, издателят на вестник *Елнис*. Той окачествява албанския език като гръцки диалект, сравним с цаконския³¹. За него и

²⁶ Clayer, *Aux origines*, с. 191–192. Томаже Рақ, на гръцки Θωμάς Πάκης, е и италианският писател Tommaso Raso.

²⁷ Вестникът *Пелазг* (на гръцки *Οελάσγος*) излиза от 1 януари 1860; през 1861 си сменя името в *Οελασγιώτης* [Пелазгиот]. Вестникът е двуезичен, но предимно гръцки. Спира да излиза през 1862 г. (*Flajor enciklopedik shqiptar* [Албански енциклопедичен речник], Tiranë 1985, с. 137, 817.)

²⁸ Clayer, *Aux origines*, с. 198.

²⁹ Пърличев, *Събрани произведения*, с. 398.

³⁰ Clayer, *Aux origines*, с. 201–202.

³¹ Clayer, *Aux origines*, с. 202.

българите са гърци. В една статия, написана по повод спечеления от Пърличев поетичен конкурс, той ги нарича „обични членове на гръцкото семейство“, а Пърличев приветства като „апостол на елинизма“³².

Остава въпросът защо Пърличев, като българин, пише на гръцки за албански герои, и защо се застъпва за гръцката кауза в Албания или, от друга гледна точка и още по-учудващо, се проявява като изразител на позициите на албански национални дейци, които в албанската историческа литература минават за гръкомани. Можем да допуснем, че различни съображения са карали Пърличев да се занимава с албанците. Както личи от второто му стихотворение по повод инцидента в руската черква, той до голяма степен се идентифицира с гръцката нация и с нейните териториални амбиции. Освен това, албанската тема в началото на 1860-те години, както видяхме, е „гореща“ и третирането ѝ без съмнение увеличава шансовете му да спечели поетичния конкурс. Пърличев е запознат с бита и нравите на албанците, което улеснява творческата работа, поне върху *Арматолозът*. Хайдутите и арматолози са популярни романтични герои, подходящи за описване в омировски батални сцени, каквито Пърличев обича (и умее) да създава, а албанските разбойници са прочути като особено „люти“. Но едва ли Пърличев проявява някакво лично предпочитание към албанския народ. Не само „положителните“ герои, но и разбойниците, жандармите и „родоотстъпниците“ (като Балабан бей) са албанци. Както изтъкна Д. Кадах в гореспоменатата статия, основното в двете поеми е борбата между две религиозни общности, при което етническата идентичност на героите няма голямо значение. Войниците на Скендербей за нея са на първо място „оръдия божии“, „Христови войници“³³. Самият пролог на поемата *Скендербей*, където става дума за „агарянски пълчища“ и „светата християнска вяра“, изразява кое за Пърличев е „посланието“ на неговата поема. Той впрочем не е единственият, който пише за Скендербей в този дух: през 1840-те години албанският „гърчещ се“ писател и езиковед Яни Врето (Jani Vreto, на гръцки Ιωάννης Βρετός) също пише една биография на Скендербей (*Istori e Skënderbeut*), която, според оценката на Натали Клейер, „набляга повече на православната, отколкото на албанската идентичност“ (l'auteur y met d'avantage en avant une identité chrétienne orthodoxe qu'une identité albanaise)³⁴.

Можем и да се запитаме до каква степен споровете между албанските интелектуалци за употребата на албанския език като книжовен език или само като помощно средство при изучаването на гръцкия, е

³² *Elpis* 1056 (21 juni 1860), българският превод в Топалов, К. *Григор Пърличев – живот и дело*. София, 1982, с. 252.

³³ Kadach, *Die Darstellung*, с. 134.

³⁴ Clayer, *Aux origines*, с. 191.

допринесъл за избистрянето на схващанията на Пърличев за употребата на българския език в училище. Както споменава в *Автобиографията* си, учителят му Димитър Миладинов през 1840-те години в охридското централно училището ползвал българския език именно за да улеснява усвояването на гръцкия³⁵. През 1860-те години Пърличев, дистанцирал се вече от мнението на Запас и негови съмишленици, работи за въвеждането на българския като пълноценен език.

Можем да заключим, че Пърличев не само е бил повлиян от някои албански дейци, чиито „гръкомански“ идеи защитава в поемите си, но че и той самият е играл макар и скромна роля в историята на албано-гръцките отношения и на албанското възраждане – роля, която би било добре да бъде изследвана по-подробно. Тази роля във всеки случай разширява още повече уникалното балканско значение на Пърличевата личност и на неговото творчество.

³⁵ Пърличев, Събрани произведения, с. 267.